

Interview

OVER HET BELANG VAN FILOSOFIE. INTERVIEW MET IGNAAS DEVISCH

Raf Debaene & Henk Vandaele

UvM: Hoe ziet u de rol van filosofie in de samenleving? Heeft filosofie een dergelijke rol en zo ja, hoe neemt ze die op en hoe moet ze die opnemen?

ID: Mijn ervaring is dat die er meer dan ooit is, dat er zelfs de afgelopen tien jaar een groeiende interesse is voor filosofie bij het brede publiek, met alle voor- en nadelen vandien. Ik heb toch de indruk dat de plaats van de filosofie in de publieke ruimte er nu zeker wel is. Dat die gecontesteerd wordt, wijst er juist op dat ze er is, dat filosofie ertoe doet. In tegenstelling tot vroeger komt nu meer dan één stem aan bod. Filosofen nemen op veel terreinen deel aan het publiek debat, in columns, kranten, debatprogramma's op radio en TV. Op veel studiedagen en congressen spelen we ook een belangrijke rol. Ik ben ervan overtuigd dat dat inherent positief is. Omdat er vandaag meer dan ooit enorm veel informatie op ons afkomt, zonder enige duiding van welke orde dan ook. Omdat de historische reflex ontbreekt om na te denken over het feit dat we daar gisteren ook al over nadachten, zijn filosofen bij uitstek belangrijk om ons te herinneren aan de reeks van denkbeelden die ons al zijn gepasseerd.

UvM: In welke vorm speelt filosofie een rol? Het klopt wel dat filosofie in de publieke ruimte meer optreedt, maar in het onderwijs wordt haar plaats toch teruggedrongen?

ID: In het onderwijs speelt iets anders een rol. Twee trends spelen daar: de impact van de groep van didactiek, met impact op alles wat onderwijs zou moeten doen en waar een vak als filosofie dan blijkbaar niet meer in past. Anderzijds is in het onderwijs het management de hoofdtoon geworden, waarin zeker geen plaats is voor het bijbrengen van historisch inzicht. Inderdaad, in heel veel opleidingen neemt het aandeel filosofie af en het is uitzonderlijk waar dat aandeel toeneemt. Zeker in hogeschoolopleidingen komt historische reflectie, waartoe filosofie

wordt gerekend, zwaar onder druk te staan. Het argument daarbij is altijd ‘het werkveld’, maar mijn ervaring is juist dat als mensen zijn afgestudeerd en in dat werkveld terechtkomen, ze nadien altijd terugkomen met vragen om op studiedagen te komen spreken. Als ze aan het werk zijn, zien ze wel degelijk dat filosofie en ethiek veel te vertellen hebben over hun werk. Het is ongelooflijk dat wij in het werkveld moeten gaan uitleggen wat in het onderwijs niet langer aan bod mag komen. Als filosofie er in het werkveld echt niet toe deed, waarom zouden ze ons daar dan vragen? Ik stel dus vast dat er toch een nood is aan duiding.

In die zin denk ik dat filosofie misschien haar rol op een andere plaats aan het zoeken is dan alleen in het onderwijs, bv. in de reeds genoemde columns, debatten enzovoort. Waarschijnlijk is die hele wending in het onderwijs reeds achterhaald en zal ze op een of andere manier moeten worden hersteld. Ik denk wel niet dat men daartoe nu bereid is, daarvoor is het misschien nog te vroeg, want ze hebben het zelf net afgeschaft.

Soms zie ik ertegen op dat ik weeral op een avond naar een of ander uithoek van het land rijd om een lezing te geven, maar daar zit dan een zaal van pakweg driehonderd verpleegkundigen die na hun dagtaak komen luisteren naar een filosoof die het heeft over Odo Marquard en de plaats van lijden in onze samenleving. Die zijn daartoe dus bereid, ze luisteren en stellen vragen. Men moet dus niet vertellen dat daarvoor geen interesse is. Wél moeten we de vertaalslag maken. Je kunt niet afkomen met ‘Heidegger zegt...’. Als je echter die vertaalslag weet te maken, dan is er een heel ruim publiek voor.

UvM: Is filosofie dan ook niet een stuk verantwoordelijk voor die toestand? Werd filosofie niet te ‘objectief’, te afstandelijk gegeven?

ID: Misschien hebben we daar inderdaad wat de tijd gemist, misschien hebben we te laat gezien dat mensen hun informatie op een andere manier verwerken, dat ze het minder vanzelfsprekend vinden dat vakken hun recht hebben en men ze bijgevolg moet volgen en accepteren zoals ze zijn. De vraag naar het nut ervan wordt veel meer gesteld. Dat interpreteren als “Ze vinden filosofie niet meer belangrijk” maakt dat we het pleit verliezen. We moeten zeer hard op zoek gaan naar welke plaats we kunnen krijgen en hoe we het op een andere manier kunnen aanbrenge. Ja, we moeten nog een historisch overzicht geven, maar we moeten het allicht toegankelijker maken, niet minder moeilijk. Als we daarin slagen, is er mijns inziens nog veel mogelijk. Wellicht kunnen we niet meer lesgeven zoals in pakweg 1980, maar dat is ook het enige verschil. De reden: we worden met zoveel informatie geconfronteerd, we gaan sneller selecteren, we gaan diagonaal lezen en daartegenover vraagt zo een lastig begrippenapparaat meer tijd. Ik heb de neiging te zeggen dat als we wat meer selecteren in hoeveelheid maar dieper ingaan op een aantal zaken, dan zie ik wel een bereidheid om mee na te denken. Je moet ze wat meekrijgen, maar ik wil ook niet te veel toegeven aan ‘hun leefwereld’.

Nieuwe inzichten komen altijd van buiten de eigen leefwereld. Als voorbeeld: in de geneeskunde, de faculteit waarin ik lesgeef, ga ik op zoek naar iets dat in die medische wereld aan de gang is en eigenlijk een diep filosofisch probleem is maar niet als dusdanig wordt benoemd, om dan te zeggen: “Wij hebben daar iets over te vertellen dat van ongelooflijk groot belang is. Kijk daar eens naar, kijk naar wat er in de negentiende eeuw is gebeurd in het sociaal darwinisme en de kwalijke rol van de geneeskunde daarin.” Het is van belang om aan te tonen dat die filosofisch-historische blik voor iedereen relevant kan zijn.

UvM: Kunnen we uw visie op de rol van filosofie verhelderen vanuit Foucaults parrhèsia concept, waarbij hij stelt dat waarheid spreken steunt op kennis, op het innemen van een persoonlijk standpunt en dat kennis altijd gesitueerd is in een veld van machtsrelaties? Vindt u het belangrijk dat de filosoof ook een persoonlijk standpunt inneemt in zijn onderwijs, in de pers? En wat kan dan het ‘persoonlijke’ van dat standpunt zijn?

ID: In elk geval moet de filosoof proberen niet te liegen en dus zoveel mogelijk de waarheid spreken. Of mijn persoonlijke opinie ertoe doet, dat weet ik nog niet zo zeker. In onderwijs probeer ik in elk geval als persoon zoveel mogelijk ertussenuit te blijven. Natuurlijk is het persoonlijke aanwezig in de inhoud die je selecteert, maar ik ga nooit bepaalde zaken opdringen als de enig mogelijke manier om hiernaar te kijken, maar wel proberen aan te geven dat als we er vandaag zo kunnen naar kijken, er toch altijd nog een andere manier is om dit probleem te benaderen, omdat we misschien een aantal zaken niet zien of dat we blinde vlekken hebben of wat dan ook. Het is belangrijk een verschil te maken tussen wat je als filosoof probeert te doen en jezelf interessant vinden. Dat laatste is een enorme valkuil. Als je een beetje meer in dat publiek debat komt, dan gaan mensen je aanspreken op jouw persoon. Dat blijft altijd een ad hominem argument. Je hoeft mij niet sympathiek te vinden, of als je mij een lul vindt, so be it, maar ga in op mijn argumenten en weerleg wat ik te zeggen heb. Op tv is dat zeker moeilijk, want daar wordt alleen gekeken hoe je er uitziet, maar in andere zaken, zoals in columns of radio-interviews is dat zeker mogelijk.

UvM: U bent filosofisch geschoold en dus thuis in de begrippen en de logica van die discipline. Het is toch niet eenvoudig om die filosofische taal in het maatschappelijk debat te brengen. Kan dat dan niet leiden tot een inhoudelijk compromis waardoor je de zaak te veel vereenvoudigt?

ID: Ik ga antwoorden vanuit wat ik in mijn columns probeer. Altijd minstens één filosofische gedachte trachten uit te spitten in een column, meer kun je daar niet kwijt. Minstens tracht ik aan te geven dat die dat daarover heeft gezegd, in de wetenschap dat voor een zaal van filosofen je zou zeggen wat ook Heidegger,

Kant, de fenomenologie... daarover te zeggen heeft. Maar als ik dat zou doen, zou ik mijn publiek kwijt zijn. Is dat een compromis? Ja, in de zin dat je sterker moet selecteren in wat je aan informatie kan geven in een beperkt tijdsbestek. Nee, in termen van dat ik het makkelijker zou uitleggen dan het is. In het publiek zeggen "Het is veel complexer dan dat, maar ik ga het nu eens gemakkelijk maken." is al een vernedering van je publiek. Je moet niet zeggen dat het veel complexer is, je moet het uitleggen zoals het is. Dan zal wel blijken of ik het kan uitleggen. Ik heb altijd de neiging om te zeggen dat als iemand mij niet heeft begrepen, ik het niet goed heb kunnen uitleggen. Dan moet ik het maar helderder uitleggen, tenzij men een pertinent gebrek aan bereidheid toont om ook maar iets te begrijpen. Daar sta je machteloos tegenover. Maar vooral als ik, die wel de tijd heb gekregen om filosofie te lezen, iemand kan bereiken die daarvoor niet de tijd heeft gekregen, dan ben ik daar heel blij mee. Maar ik ga mij daarom niet beperken om enkel maar een fragmentje uit te leggen. Ik ga natuurlijk proberen mijn vakjargon achterwege te laten, omdat dat de helderheid van mijn schrijven bevordert. Als ik dat ga bedelven met een terminologie die onbegrijpelijk is voor wie dat niet heeft gestudeerd, heeft het geen zin een column te schrijven voor een breed publiek. Ik denk ook dat een boek als de metafysica van Aristoteles vandaag niet meer kan worden geschreven omdat de wereld op een andere manier in mekaar zit. Dat betekent echter niet dat er geen plaats is om moeilijke gedachten ergens uitgelegd te krijgen. Je moet natuurlijk beseffen dat je in een programma als 'Ter zake' *Sein und Zeit* niet kunt aanhalen, maar je kunt wel iets zeggen dat dezelfde gedachte is, zonder daar per definitie naar te verwijzen. Door les te geven aan niet-filosofen ben ik altijd uitgedaagd door de mogelijke vraag vanuit het publiek naar wat dat er nu toe doet. Hier (in de faculteit geneeskunde) is dat hetzelfde: "Dat is filosofie, maar wat zijn we daarmee?" Dat is een interessante maar lastige vraag. Ze zijn maar geïnteresseerd als het er voor hen ook toe doet. Dus die gaan niet intrinsiek enthousiast zijn over Heidegger, maar als ik ze weet duidelijk te maken dat de *Zollikoner Seminare* voor de medische wereld iets te vertellen hebben, dan zijn ze wel geïnteresseerd, zelfs al is het hun beroep niet. Wat dat betreft, ben ik redelijk hoopvol.

UvM: Foucault stelt ook dat de parrhêsias een risico loopt door een standpunt in te nemen. Hij kan zich niet op 'objectiviteit' verlaten doordat hij een moreel standpunt inneemt. Als professor en als filosoof op de publieke scène wordt u daar wellicht ook mee geconfronteerd. Hoe gaat u daarmee om?

ID: Ik vertrek van Bataille: "Il faut prendre le risque de penser. Il faut le prendre." Ik zou moeten opzoeken waar het staat, maar voor mij is dat altijd een belangrijk motto geweest. Je moet het risico nemen om na te denken. Dat wil zeggen: je kunt uitschuiven in sprakeloos zijn omdat je niet verder raakt in de analyse van het probleem, omdat je het niet uitgelegd krijgt, omdat je letterlijk in verlegenheid

wordt gebracht, het aporetische. Maar dat vind ik niet erg, om het falen van het denken te beschrijven. Dat vind ik zelfs intrinsiek belangrijk.

Een risico als persoon? Het grootste risico is vandaag dat je ongelooflijk veel scheldmails van allerlei slag binnen krijgt, dat de kans bestaat dat je door het korte tijdsbestek iets niet hebt kunnen uitleggen waardoor iets niet aan bod is gekomen dat er eigenlijk toch toe moest behoren. Ik probeer daarmee zo om te gaan dat ik niet toezeg als ik het gevoel heb dat ik niet de ruimte zou krijgen om uit te leggen wat ik wil. Het is echter onvermijdelijk dat je soms na een gesprek denkt dat je dat beter anders had gezegd. Ik probeer mij altijd wel goed voor te bereiden en vooraf goed te weten wat ik zeker wil zeggen. Zeker in een medium als tv, waar het ongelooflijk snel gaat, probeer ik altijd eerst mijn centrale gedachte mee te geven. Welke vraag ze ook stellen, ik probeer dat eerst op tafel te leggen, omdat ik dan weet dat dat tenminste de boodschap is die ik wilde brengen. Je kunt immers ongelooflijk in snelheid gepakt worden en dan ga je natuurlijk af en zit je met de vraag wat je daar nu hebt zitten doen. Dan wordt het zeer snel banaal. Het is een kwestie van je daarop voor te bereiden en ook niet toe te geven dat sommige dingen niet op zestien seconden kunnen worden uitgelegd. In 'De afspraak' bv. vraagt men soms om te antwoorden met ja of neen. Ik reageer dan met: "Waarom moet dat nu met een ja of een neen beantwoord worden? Om die en die reden is dat geen ja-nee-probleem. Ik heb dan niet kunnen antwoorden, maar wel de opmerking kunnen geven dat je dit niet op die manier kunt benaderen, dat dat niet fair is.

UvM: Loop je ook geen ander risico? Je publiek optreden vraagt toch tijd, die je niet kunt investeren in je academisch werk. Is dat geen risico voor je positie als professor in de academische wereld?

ID: Ten eerste: dat is ook mijn academisch werk, dienstverlening hoort erbij en ik ben blij dat dat eindelijk weer een beetje erkenning krijgt. Ook hier aan de universiteit wordt nu erkend dat dienstverlening niet zomaar de derde pijler maar een belangrijke pijler is van het ZAP-mandaat. Ik heb dat altijd verdedigd maar je loopt natuurlijk altijd het risico dat een aantal mensen je daartoe gaat reduceren en gaat zeggen dat je niet meer bezig bent met je werk en alleen maar columns zit te schrijven voor de krant. Als men niet naar mijn cv kijkt en aan dat vooroordeel vasthoudt, dan sta ik daar machteloos tegenover. Het is juist dat dat tijd vraagt, maar ik probeer daarin een evenwicht te zoeken. Al wat mijn publieke tussenkomsten aangaat, doe ik sowieso na mijn uren. Het is zeer vreemd dat ik mijn vrije tijd moet opofferen aan mijn werk, maar ik ben daartoe bereid omdat het mij ongelooflijk interesseert en omdat ik voldoende tijd wil overhouden om mijn doctoraatstudenten goed te begeleiden, om mee die papers te redigeren, om naar congressen te gaan en daar tijd in te investeren. Als academicus kun je natuurlijk beslissen op je vierkante meter te blijven, je te hyperspecialiseren in je

ene deelonderwerp en daar heel je leven mee bezig te blijven. Dan word je waarschijnlijk de beste ter wereld in dat hypergespecialiseerde onderwerp. Ik vind dat echter ongelooflijk oninteressant.

UvM: Uw rol als filosoof vraagt dus toch wel een groot engagement. Waarom is dat zo belangrijk voor u?

ID: Dat volgt logisch uit de manier waarop ik filosoof probeer te zijn. Ik probeer mijn tijd te denken, omdat ik niet anders kan. Je zit midden op het schip en ik zou het lafheid vinden daarvan weg te kijken en te zeggen “Ik houd me alleen bezig met dat ene thema” Ik meen dat we generalisten nodig hebben en als een vak zich daartoe leent, is het wel filosofie. Dat is een vorm van engagement omdat ik ervan overtuigd ben dat dat hard nodig is. We moeten toch wel over een en ander nadenken, anders hebben we alleen nog de markt over en de wetenschap. Die gaan alle twee vooruit zonder na te denken of wat ze doen eigenlijk wel een goede zaak is. Maatschappelijk is het toch wel van belang dat we minstens reflectiemomenten hebben om ons inderdaad de vraag te stellen “Is dat wel wenselijk?” en filosofie kan daarin een rol spelen.

UvM: Vind je dan dat die markt een machtsconstellatie is die zich opdringt in de academische wereld, in de publieke ruimte? Is dat wat je probeert te ontmaskeren?

ID: Ontmaskeren is veel gezegd, ik meen dat we allemaal wel weten hoe dominant de markt en het marktdenken is, zeker ook in de academische wereld. Je kunt niet anders dan mensen daarop wijzen. Op veel vergaderingen hoor je: “Dat zijn nu eenmaal de criteria.” Dan denk ik: de universiteit is ontstaan als een vrijplaats om na te denken. Als wij dan zeggen dat we de markt moeten volgen omdat de markt zegt wat we moeten doen, schaf ze dan af en maak er een private instelling van, die studenten ziet als een middel om winst te maken. Dat kan, maar doe het dan duidelijk. Maar doe niet alsof je met het algemeen belang bezig bent, terwijl iedereen bezig is met het opsmukken van zijn persoonlijk cv om zo hoog mogelijk op de ladder te komen. Wat dat betreft denk ik dat daar de laatste tijd een verschuiving is. Gisteren op een vergadering over loopbaanbegeleiding voor ZAP aan de UGent werd minder belang gehecht aan de louter kwantitatieve evaluatie van professoren, aan ieder op zichzelf, maar meer aan teamwerk. Dat hoor ik hier voor het eerst sedert ik hier werk. Ik heb ooit vergaderingen meegemaakt waar de ene zijn onderzoeksdata verzwegen uit angst dat zijn collega ermee zou gaan lopen. Ze gaan dan wel allebei naar een congres in de States om ze daar te delen. Dat is de absurditeit zelve, maar het gebeurt om marktredenen: dat is mijn marktaandeel, blijf eraf. Ik heb nooit die neiging gehad, maar ik heb wellicht ook geen onderzoeksdata die de wereld gaan veranderen... Toch moeten we dat blijven aankarten. We zeggen enerzijds tegen studenten dat ze kritisch moeten zijn terwijl

we zelf zeggen dat het beleid is wat het is. Nee, het beleid kan veranderen! Dus moeten wij dat aankaarten, als we het er niet mee eens zijn.

UvM: Om nog eens terug te keren op het innemen van een standpunt. Uiteraard weigert u een puur subjectieve positie, anderzijds is een volkomen neutrale opstelling onmogelijk. Tot nu toe verwoordt u uw standpunt vrij algemeen: trouw aan de opdracht van de filosofie, trouw aan de waarheid. Maar zou u dat standpunt nog concreter kunnen maken, of is dat niet gepast? Wat niet kan is vrij duidelijk: fascisme, leugen, economisme... maar kan er ook een inhoudelijk, positief standpunt worden geformuleerd?

ID: Ik probeer natuurlijk tegen een aantal tendensen in te gaan. Trump is geen goede zaak, Pinkers verhaal over vooruitgang is geraaskal. Het is mijn persoonlijk engagement daartegen in te gaan en aan te geven dat er meer te doen is dan dat soort figuren te volgen. Een bepaald soort claim van wetenschappelijkheid, van rationaliteit, dat alle problemen opgelost zouden zijn als je de wereld maar rationeel genoeg benadert: dat is het soort 'filosofie' dat ik aanvecht. Dat is zeker mijn persoonlijk standpunt. Ik tracht een aantal evoluties ter discussie te brengen die mij zorgen baren. Mijn standpunt daartegenover is gebaseerd op wat ik gelezen en bestudeerd heb en dat is natuurlijk veel meer dan anekdotiek. Dat is echter nooit van de orde van de zwaartekracht. Je moet natuurlijk bij de feiten blijven, maar tegelijk aantonen dat de feiten nooit voor zich spreken, dat rationaliteit niet zonder meer duidelijk is af te bakenen van irrationaliteit en dat dergelijke klare afbakening juist zeer irrationeel en onwetenschappelijk zou zijn. Ik ben daarin geïnspireerd door *Les marges de la philosophie* van Derrida: wat in de marge gebeurt doet er wel toe. Het is van belang in die marge te gaan kijken om te weten wat zich in de mainstream afspeelt en waarom die mainstream dat ook wegduwt. Dat moet worden opgediept en een plaats krijgen. Concreet: leg maar eens uit aan dat hongerig kind in Jemen dat we er toch op vooruitgaan. Tegen dergelijke stromingen of tendensen verzet ik mij.

UvM: Dat is duidelijk, maar blijft nog altijd negatief geformuleerd als datgene waartegen u zich verzet. Is het ook niet mogelijk dat positief te formuleren, bv. door te stellen dat u zich achter de democratie schaaft of achter de verlichting of verlaat je dan filosofie en ga je naar ideologie?

ID: Nee, niet noodzakelijk. Ik probeer bv. ook te anticiperen op wat komen gaat. Men zegt gemakkelijk dat ethiek altijd te laat komt, namelijk nadat de wereld al veranderd is. Concreet: in medische ethiek tracht ik vooruit te kijken naar en ons nu al te confronteren met wat binnen twintig jaar op ons afkomt. Ik vind dat een zeer positieve arbeid, de geneeskunde nu al laten nadenken over wat ze binnen tien jaar met patiënten gaat doen in de meest brede zin van het woord. De

maatschappelijke rol van technologie gaan duiden, dat is zeker ook nodig. Ik doe dat binnen een zeker kader, het kader van de democratie en de mensenrechten – ik vermijd het woord politieke correctheid omdat dat vandaag al te lichtvaardig wordt gebruikt. Vrijheid van meningsuiting, dat ga ik heel mijn leven verdedigen. Als men dat politiek correct wil noemen, dan wil ik graag politiek correct genoemd worden. Dat is niet hetzelfde als bepalen hoe iemand moet denken. De democratie is het kader waarbinnen we het oneens kunnen zijn met mekaar en daar zie ik weinig alternatieven voor die zich aandienen. De plaats van spot in de maatschappij, Charlie Hebdo, Salman Rushdie, fictie die gecontesteerd wordt, dat ga ik wel verdedigen. Dat zijn mijn uitgangspunten, dat is mijn kader.

UvM: Maatschappelijke relevantie staat niet los van het politieke. Moet *De uil van Minerva* zich dan ook op het politieke vlak begeven?

ID: Hij begeeft zich er onvermijdelijk op. De hele vraag is of je het wil expliciteren of niet. Je kunt er natuurlijk voor kiezen alleen kennis te archiveren, en dat is zinvol maar ik denk dat er voor filosofie vandaag zinniger opdrachten zijn, die overigens niet in tegenstelling staan met kennis doorgeven. Die heb je immers nodig om je tijd te begrijpen. Maar ik begrijp niet hoe je je buiten het politieke kunt plaatsen om aan filosofie te doen. Er is geen ahistorische plaats waar de rationaliteit bij zichzelf aankomt. *De uil van Minerva* behoort al tot de publieke orde en speelt daar een rol in, hoe dan ook.

UvM: Uw kader is dat van democratie, mensenrechten, vrije meningsuiting. Je zou dat ook ‘verlichting’ kunnen noemen. Vandaag horen we echter dat de waarden van de verlichting bedreigd zijn. Hoe staat u daartegenover?

ID: Op een bepaald moment is er een omslag gekomen dat we de waarden moesten gaan verdedigen en dat zelfkritiek een soort van manco zou zijn. Als er echter iets karakteristiek is voor de verlichting, is het wel dat belang van zelfkritiek. Terwijl je denkt, moet je over je eigen positie nadenken. Waar staat het westen anders voor dan voor kritisch zijn tegenover het westen? Dus die migrant met zijn hoofddoek die zegt: “Fuck off, westen” is zeer goed geïntegreerd, want hij doet wat wij al altijd hebben gedaan. Wij moeten geen waarden verdedigen, maar een forum creëren waarbinnen waarden ter discussie kunnen worden gesteld en dat is het waardevolle van het westen en de verlichting. Ik volg absoluut niet die lijn die nu zegt dat we nu alleen nog waarden moeten verdedigen. Je moet de verlichting in termen van politiek denken en niet in termen van waarden, anders ben je ze al kwijt en kom je in moralisering terecht met goede en slechte mensen, rationele en niet-rationele, verlichte en niet-verlichte. Verlichting is echter een kader van waaruit we de wereld denken en daar de ruimte voor krijgen. Dat betekent dat vervolgens dat denken alle kanten kan opgaan. Ik moet niet iets verdedigen,

behalve de ruimte om te spreken. Die ruimte moet niet worden gebruikt om ons te zeggen wat we moeten doen, namelijk om te zeggen dat diegenen die van buitenaf komen niet moeten zeggen wat we moeten doen. Als we dat doen, dan maken we precies de verlichting kapot. Je kunt in naam van de verlichting niet verbieden te denken terwijl je natuurlijk wel bepaalde daden kunt verbieden. Je kunt bv. de ondertekenaars van de Nashvilleverklaring niet juridisch aanpakken, mensen mogen homoseksualiteit verkeerd vinden, maar mogen natuurlijk de homoseksuelen niet uit de samenleving uitsluiten. Bepaalde standpunten verbieden is ook contraproductief: dan verhinder je juist dat mensen ook over hun eigen standpunt gaan nadenken of het ter discussie stellen.